

„Kulturraub“ alebo záchrana kultúrneho dedičstva? Evakuácia archívov a kultúrnych pamiatok nemeckými orgánmi zo Slovenska koncom 2. svetovej vojny¹

Michal Schvarc

PhDr. Michal Schvarc, PhD.
Historický ústav SAV
Klemensova 19, 813 64 Bratislava
e-mail: histmsch@savba.sk

This paper discusses the attempted theft of cultural heritage from the territory of Slovakia by German authorities at the end of the World War II. The Nazis were interested primarily in those treasures and archive collections which they considered to be “German”. With the help of Karmasin’s Deutsche Partei and with disregard for the Slovak authorities they were able to export materials of unimaginable value. However, after the war the vast part of the transported cultural heritage was returned to Slovakia.

Key words

cultural heritage, archives, evacuation, national socialism, World War II

Okupácia Slovenska na jeseň 1944 umožnila Nemcom neskrytou formou zasahovať priamo do diania v „ochraňovanom“ štáte. Navonok síce rešpektovali štátnu suverenitu Bratislavy, no zásadné politické rozhodnutia prijímali ich orgány, nachádzajúce sa priamo na území vtedajšej Slovenskej republiky. Kabinet Štefana Tisu sa tak chtiac-nechtiac dostal do pozície vykonávateľa opatrení naoktrojovaných Berlínom a jeho predĺženými ramenami. Aj keď sa pokúšal udržať si aspoň formálnu autoritu a protestoval proti svojvoľnému konaniu nemeckých vojenských a policajno-bezpečnostných jednotiek, jeho úsilie nebolo zväčša korunované úspechom.² Jednu z mála výnimiek v tomto smere predstavuje intervencia namierená proti odvozu kultúrnych pamiatok, najmä stredovekých archívov, mimo Slovenska.

Nacistické policajno-bezpečnostné orgány disponovali na jeseň 1944 dostatočným množstvom informácií o kultúrnych pamiatkach, najmä o tých, ktoré považovali z historického hľadiska za „nemecké“. Ochotných pomocníkov pri zisťovaní ich stavu našli vo vedení Deutsche Partei (DP), v politickej organizácii tunajšej nemeckej národnostnej menšiny. Vrcholní predstavitelia strany boli napojení nielen na zglajchšaltovaný Deutsches Ausland-Institut (DAI) v Stuttgarte³ (v rámci inštitútu

¹ Tento príspevok bol podporovaný Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0628-11. Autor je samostatným vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV.

² K tejto problematike pozri SUŠKO, Ladislav. Obsadenie Slovenska – posledná fáza nacistického ovládania Slovenska. In: *Archeológia – história – geografia*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 1991, s. 63-83.

³ SECKENDORF, Martin. Deutsches Ausland-Institut. In: HAAR, Ingo – FAHLBUSCH, Michael. *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen*. Mníchov : K. G. Saur, 2008, s. 143.

vznikla v decembri 1938 „Arbeitsgemeinschaft Slowakei“),⁴ ale prostredníctvom Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) aj na politické impérium ríšskeho vodcu SS. VoMi, riadiaca činnosť nemeckých menšín v Európe, usmerňovala ich aktivity rovnako v oblasti kultúry a vedy. Úradu VIII VoMi patrilo do kompetencie okrem iného „sprístupňovanie nemeckých, resp. nemectva sa týkajúcich archíválií, nachádzajúcich sa v cudzích rukách“.⁵ Príslušný referát viedol Heinrich Kunnert, vedúci archívu v burgendlandskom Eisenstadte, tamojší dôverník spravodajskej služby SS – Sicherheitsdienst (SD)⁶ a od roku 1942 poradca DP pre archívniectvo.⁷

Na to, aby DP mohla plniť úlohy VoMi stanovené v tejto oblasti, bolo potrebné vytvoriť vedeckú inštitúciu, majúcu v kompetencii okrem iného aj metodické riadenie archívniectva „národnostnej skupiny“. Tou mal byť Inštitút pre vlastivedný výskum (Institut für Heimatforschung – IHF) so sídlom v Kežmarku, koncipovaný ako inštrument „kultúrnej a politickej glajchšaltácie“⁸ slovenských Nemcov ako celku. Hoci medzi hlavné úlohy IHF malo pôvodne patriť vybudovanie ústrednej knižnice „národnostnej skupiny“, vybudovanie rozsiahlej fotodokumentácie, podpora literárnej a vedeckej tvorby a výchova vedeckého dorastu,⁹ ani archívniectvo nemalo zostať stranou. Vyplyva to z návrhu dlhodobej koncepcie z pera vedúceho inštitútu Johanna Liptaka z jesene 1943, keď sa archivistika spolu s výskumom dejín a múzejníctvom ocitlo medzi prioritnými oblasťami záujmu a činnosti IHF. Vzhľadom na nedostatočné personálne vybavenie sa IHF nedarilo v plnej miere uskutočňovať vytýčené úlohy. Platilo to pre všetky oddelenia, archívniectvo nevynímajúc. Napriek tomu sa za pomoci H. Kunnerta podarilo inštitútu inventarizovať viaceré mestské, respektíve obecné archívy a do budúcnosti plánoval „systematicky uverejňovať inventáre archívov na Slovensku, majúcich pre nemectvo význam“.¹⁰

Pravda, IHF plnil okrem starostlivosti o archívne fondy, aj iné, z pohľadu vedenia Deutsche Partei a nacionálno-socialistickej „Volksgruppenpolitik“ oveľa dôležitejšie poslanie. Popri úlohe inštrumentu glajchšaltácie tunajšej nemeckej menšiny

⁴ Bundesarchiv (ďalej: BArch) Berlín, R 57 NEU/601. Záznam zo zasadnutia „Arbeitsgemeinschaft Slowakei“ 21. – 23. decembra 1938.

⁵ BArch, ehem. BDC, DS-Ahnenerbe – Heinrich Kunnert. Organizačný plán VoMi z 15. júna 1944.

⁶ Ku Kunnertovej osobe pozri WILHELM, Marianne. *SD-Hauptaußenstelle und Volkstumsstelle Eisenstadt. Institutionelle und personelle Verflechtungen*. Dizertačná práca. Viedeň, 2004, s. 134-145; NEUGEBAUER, Wolfgang – SCHWARZ, Peter. *Der Wille zum aufrechten Gang. Offenlegung der Rolle des BSA bei der gesellschaftlichen Integration ehemaliger Nationalsozialisten*. Dostupné na <http://blatt.htu.tugraz.at/hintergrund/?doc=bsa041221>. [2. 1. 2012].

⁷ BArch, ehem. BDC, DS-Ahnenerbe – Heinrich Kunnert. Schwalmov list Wolframovi Sieversovi z 21. novembra 1942. Pozri tiež Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlín (ďalej PA AA), Gesandtschaft Preßburg, Paket 38, Kult 3 Nr. 2. Prednáška H. Kunnerta v rámci „Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft“ vo Viedni 15. mája 1942.

⁸ MORRISSEY, Christof. Institut für Heimatforschung. In HAAR, Ingo – FAHLBUSCH, Michael. *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen*. Mníchov : K. G. Saur, 2008, s. 260.

⁹ MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 917, 5 394 845 – 853. Isbertova správa o služobnej ceste na Slovensku zo 14. 12. 1940.

¹⁰ SNA, f. Ústav pre vlastivedný výskum v Kežmarku, 1939 – 1945 (ďalej: ÚVV), škat. č. 1. Správa o činnosti IHF z 22. septembra 1943.

a pevného zapojenia spišských Nemcov do nacistickej „Kulturarbeit“, mu bolo tiež prisudzované významné miesto v procese zjednocovania nemeckých komunít v celom priestore juhovýchodnej Európy. To si samozrejme vyžadovalo patričné usmerňovanie z ríše. Okrem DAI sa o ideologický transfer a následnú ideologickú implementáciu v praxi starala v prvom rade VoMi, konkrétne jej spomenutý Úrad VIII na čele s Wilhelmom Luigom.¹¹ Želané smerovanie ústavu mali zabezpečiť manželia Berankovci zo Sudet, ktorí mali pôsobiť ako protiváha voči konzervatívne vedúcemu J. Liptakovi.¹² Popri ideologickej kontaminácii to zároveň znamenalo, že sa IHF stal akousi informačnou bankou pre ríšske organizácie a bádateľov.¹³

Po vypuknutí Slovenského národného povstania a vstupe Červenej armády na územie Slovenska sa aktivity inštitútu obmedzili viac-menej na organizáciu a koordináciu evakuácie muzeálnych zbierkových predmetov, a najmä celých mestských a obecných archívov, ktoré mali z hľadiska dokumentácie dejín Nemcov v Hornom Uhorsku mimoriadny význam. Vzhľadom na vojnové udalosti však IHF upadal do čoraz väčšej pasivity, až napokon v novembri 1944 pozastavil svoju činnosť. S kompletnými zbierkami a archívom sa presunul do dočasného sídla neďaleko Liberca v ríšskej župe Sudety.¹⁴ Evakuáciu kultúrnych hodnôt zobrali do svojich rúk DP a najmä nemecká okupačná moc. Akcia pripravovaná SD¹⁵ a výdatne podporovaná „karmasinovcami“ a evakuačným komandom VoMi v názkoch pripomínala nacistický „Kulturraub“, ku ktorému došlo v okupovanom Poľsku, v okupovanej západnej Európe, časti Balkánu a v okupovaných oblastiach Sovietskeho zväzu.

Himmlerova spravodajská služba mala o stave a význame obecných archívov celkom obstojný prehľad už pred vypuknutím Povstania. Funkciu dohľadu vykonával, ako som už uviedol, H. Kunnert. Ten už krátko po začatí vojenských operácií na území Slovenska a pod hrozbou prielomu Červenej armády intervenoval na kompetentných miestach, aby sa začalo s urýchleným prevozom „*najhodnotnejších nemeckých archívnych fondov horného Spiša na ríšske územie*“.¹⁶ H. Kunnertovi nešlo len o archívy z nemeckých obcí, ale aj o tie, ktoré boli v správe miest a obcí s majoritným obyvateľstvom. Pri ich evakuácii, ako uvádzal v citovanom liste generálnemu riaditeľovi štátnych archívov v Berlíne, sa pritom nemal brať žiadny ohľad na názor slovenských štátnych, respektíve samosprávnych orgánov.

¹¹ SS-Standartenführer W. Luig bol zároveň aj členom Ahnenerbe. Pozri BArch Berlín, ehem. BDC, DS-Ahnenerbe Wilhelm Luig.

¹² MORRISSEY, ref. 7, s. 261-262. Franz a Herta Berankovci museli po konflikte s J. Liptakom opustiť inštitút. Od februára do novembra 1944 pracovala v IHF z poverenia VoMi etnografka Ingeborg Kellermann.

¹³ SNA, f. ÚVV, škat. č. 1. Správa o činnosti IHF z 22. septembra 1943.

¹⁴ BArch Berlín, R 70 Slowakei/225, Bl. 169. Voglov záznam zo 16. novembra 1944.

¹⁵ Ku krádeži archívov prostredníctvom SD pozri KISSMEHL, Horst. Kriegswichtige Zielobjekte – Akten, Archive, Bibliotheken. In: BRENTJES, Burchard (ed.). *Wissenschaft unter NS-Regime*. Berlín : Peter Lang, 1992, s. 132-155.

¹⁶ BArch Berlín, R 70 Slowakei/15, Bl. 4-5. Odpis Kunnertovho listu generálnemu riaditeľovi štátnych archívov a komisárovi pre archívnu starostlivosť zo 14. septembra 1944.

Kunnertove návrhy našli patričnú rezonanciu. Osvojilo si ich nielen vedenie DP, ktoré od roku 1942 intenzívne spolupracovalo s eisenstadtským archívom, ale, čo bolo podstatné, aj VoMi a SD. Koncom októbra 1944 ukončili miestni funkcionári DP prípravné práce a v novembri 1944, na pokyn VoMi, začali vlakové súpravy armádnej skupiny Heinrici prepravovať archívne fondy¹⁷ do Lázní Kunratice (Bad Kunnertsdorf) v Sudetoch.¹⁸ Evakuované nemali byť iba obecné archívy. V správe kompetentného člena širšieho vedenia DP Ruprechta Steinackera je zmienka aj o matrikách z evanjelických fár,¹⁹ najvzácnejších prírastkoch kežmarskej lyceálnej knižnice a najmä o „prepravy schopných umeleckých predmetoch“.²⁰ Mohlo ísť teda liturgické a sakrálne predmety alebo rovnako aj o muzeálne exponáty. Po vojne sa ukázalo, že okrem matrik²¹ nemecké orgány vyviezli mimo územia Slovenska kompletný kežmarský mestský archív a inkunábuly, respektíve najstaršie tlače z knižníc v Levoči, Spišskej Novej Vsi a Kežmarku.²²

Lázně Kunratice neboli jediným depozitom, kde sa uskladňoval evakuovaný materiál. Ako ďalšia lokalita figurovala v pláne akcie Opava,²³ kde nacisti zradili v tunajšom ríšskom archíve dočasný úkryt pre nakradnuté kultúrne pamiatky z východnej Európy, najmä Sovietskeho zväzu.²⁴ Tu sa mali popri matrikách²⁵ provizórne umiestňovať fondy magistrátnych archívov (pravdepodobne aj časti muzeálnych zbierok) z miest východného a stredného Slovenska, na vzniku ktorých sa v stredoveku rozhodujúcou mierou podieľali nemeckí „hospites“. No v tomto

¹⁷ BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4528, 9 408 512 – 517. Steinackerova správa o pobyte na Spiši v dňoch 6. – 29. októbra z 31. októbra 1944; 9 408 469. Witiskov ďalekopis BdS v Krakove zo 17. novembra 1944.

¹⁸ Dňa 25. októbra 1944 bol v obci zriadený depozit, v ktorom mal byť okrem iného umiestnený aj archív samotnej Deutsche Partei. Správcom depozitu bol člen vedenia DP Alfred Wagner. (Štátny archív v Bratislave, f. Okresný ľudový súd v Bratislave 1945 – 1947, T ľud 292/1945). Lázně Kunratice boli tiež rodiskom Karmasinovej manželky.

¹⁹ V priebehu roku 1939 sa nemecké evanjelické obce vyčlenili z evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku a koncom júna 1939 na synode v Kežmarku založili „Nemeckú evanjelickú cirkev a. v. na Slovensku“. Pozri MELZER, Rudolf. *Erlebte Geschichte. Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschum. Teil 2: Von 1939 bis 1945 und wie es weiterging.* Viedeň : Karpatendeutsche Landsmannschaft in Österreich, 1996, s. 92.

²⁰ BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4528, 9 408 512 – 517. Steinackerova správa o pobyte na Spiši v dňoch 6 – 29. októbra z 31. októbra 1944.

²¹ Archiv bezpečnostních složek (ďalej: ABS) Praha, 2M 11744. Prípís Úradu národnej bezpečnosti v Liberci ministerstvu vnútra z 21. júla 1945. V prípise sa uvádza, že A. Wagner prevzal 25. októbra 1944 v depozite 13 vagónov materiálu.

²² VARSÍK, Branislav. Osudy slovenských archívov za poslednej vojny. In: *Historica slovacica*, 1945-1946, roč. 3-4, s. 269.

²³ BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4528, 9 408 446 – 449. Správa BdS v Krakove J. Witiskovi z 29. novembra 1944; Film SS Versch. Prov. 4533, 9 412 334. Správa komanda zbV. 27 BdS Krakov z 25. novembra 1944.

²⁴ K tejto problematike pozri HARTUNG, Ulrike. *Verschleppt und verschollen. Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941 – 1948)*. Bremen : Temmen, 2000.

²⁵ ABS Praha, 2M 11744. Prípís Úradu národnej bezpečnosti v Liberci ministerstvu vnútra z 21. júla 1945.

prípade narazila nemecká strana (SD, VoMi, Wehrmacht a DP) na tvrdošíjny odpor slovenských štátnych orgánov, ako aj inšpektorátu archívov a knižníc na čele s Branislavom Varsikom.

Vedenie DP deklarovalo po vypuknutí SNP vážny záujem o archívy (viaceré z nich boli v správe tamojších múzeí) v Bardejove, Prešove, Sabinove, Žiline, Ružomberku, ako aj banských miest, nachádzajúcich sa v tom čase na povstaleckom území (Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Kremnica a i.).²⁶ Karmasinov nadriadený orgán – VoMi – bezvýhradne podporil tento návrh. Vhodný okamih na jeho čiastočnú realizáciu nastal, ako sa DP a VoMi domnievali, po rozkaze ríšskeho komisára pre upevnenie nemeckva a šéfa SS Heinricha Himmlera z konca októbra 1944 na totálnu evakuáciu Spiša²⁷ a po rozhodnutí Berlína zo začiatku novembra prepraviť z východného a stredného Slovenska dôležité podniky, zásoby významných surovín a tovarov.²⁸ Kabinet Štefana Tisu aj napriek prehnaným očakávaniam nemeckej strany a uvedeným okolnostiam kategoricky nesúhlasil s evakuáciou kompletných archívov mimo územia SR. F. Karmasinovi a predstaviteľom VoMi nezostávalo napokon nič iné, ako požiadať SD, aby s odkazom na hrozbu prelomenia frontu prinútila vládu aspoň k prevozu archiválií do Nemcami kontrolovaného ochranného pásma (Schutzzone).²⁹

Keď nezabral ani nátlak, vyslala VoMi na Slovensko v druhej polovici novembra 1944 svojich splnomocnencov s oficiálnym poverením preveriť „zabezpečenie historických pamiatok“.³⁰ Rokovania s predstaviteľmi miestnej štátnej správy na východnom Slovensku však neprinesli žiadny posun vpred. Vládny poverenec pre Šarišsko-zemplínsku župu Anton Sabol-Palko a zástupca ministerstva školstva a národnej osvety, do kompetencie ktorého spadala starostlivosť o kultúrne pamiatky, trvali na stanovisku vlády, t. j. na zotrvaní archívov a historicky vzácných predmetov v Slovenskej republike.³¹ Nepomohla ani osvedčená protikomunistická argumentácia ríšskych „odborníkov“. Ich slová o odvlečení či prípadnom speňažení „ruskými boľševikmi“³² jednoducho nepadli na úrodnú pôdu.

²⁶ BArch Berlín, R 70 Slowakei/15, Bl. 4 – 5. Odpis Kunnertovho listu generálnemu riaditeľovi štátnych archívov a komisárovi pre archívnu starostlivosť zo 14. septembra 1944.

²⁷ KOVÁČ. Dušan. *Vysídlenie Nemcov zo Slovenska (1944 – 1953)*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2001, s. 15.

²⁸ BArch, Berlín, R 901/111309. Schultze-Schultiusova zápisnica z rokovania na ríšskom ministerstve hospodárstva o vyprázdnení a zabezpečení tovarov, surovín, podnikov a iného zo Slovenska z 3. novembra 1944. K situácii na východnom Slovensku v poslednej fáze vojny pozri PEKÁR, Martin. *Východné Slovensko 1939 – 1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šarišsko-zemplínskej župy*. Prešov : Filozofická fakulta, 2007, s. 133-149.

²⁹ BArch Berlín, R 70 Slowakei/225, Bl. 169. Hoppeho záznam zo 16. novembra 1944; Film SS Versch. Prov. 4528, 9 408 469. Witiskov ďalekopis BdS v Krakove zo 17. novembra 1944.

³⁰ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády, 1938 – 1945 (ďalej ÚPV), škat. č. 17, sign. č. 2258/1944.

³¹ SNA, f. Ministerstvo pravosúdia, 1938 – 1945 (ďalej MP), škat. č. 126, bez čísla. Správa vládneho poverenca v Prešove č. 13 z 5. decembra 1944. BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4533, 9 412 334. Správa komanda zbV. 27 BdS v Krakove z 25. novembra 1944. Archívy mali byť uložené v Turčianskom Sv. Martine, predmety kultúrnej hodnoty zasa v Rajeckých Tepliciach.

³² SNA, f. ÚPV, škat. č. 17, sign. č. 2258/1944.

Takýto postoj musel nevyhnutne vyvolať podráždenú reakciu nemeckej strany. Vedenie DP preto navrhovalo, aby sa nebral ohľad na protesty Slovákov a významné archívne fondy jednoducho „bezpečnostná polícia zabavila a zaistila pre nemecký národ“.³³ Podobný názor zastávali aj archívári VoMi. S komandom Bezpečnostnej polície a SD zbV. 27 sídliacim v Prešove sa dohodli na nasledovnej stratégii: naložený archívny materiál sa mal akože „omylom“ previezť do Opavy.³⁴ Uschovanie v Turčianskom Sv. Martine, ako ho požadovali predstavitelia štátnej moci, neprichádzalo pre Nemcov do úvahy. „*Tamojšia archívna správa je šovinisticky slovenská či dokonca česká, takže je potrebné počítať so zmiznutím tohto významného archívneho materiálu,*“³⁵ znel jednoznačný záver SD. Nakoniec obe strany uzavreli nasledovný kompromis: archívy a umelecké predmety z nemeckých obcí mala DP pod dohľadom vyslaných splnomocnencov VoMi evakuovať do ríše (Opava), tie zo slovenských obcí sa mali presunúť do Turca.³⁶ Nacisti však dohodu od začiatku sabotovali. Z východného Slovenska sa im poradilo odvliečť, ako po vojne konštatoval B. Varsik, „*najcennejšie archíválie, rukopisy, knihy a iné cenné umelecké pamiatky, ako sú kostolné predmety, ba aj predmety národopisné a muzeálne*“.³⁷

V podobnom duchu prebiehala akcia aj na strednom Slovensku. Archívy a muzeálne exponáty, na ktoré si nárokovala nemecká strana, zostali najmä vďaka energickému zásahu inšpektorátu archívov a knižníc tam, kde sa nachádzali.³⁸ Napríklad archív magistrátu v Banskej Bystrici a v Banskej Štiavnici z obdobia stredoveku, o ktoré mali nemecké vojensko-polícajné zložky eminentný záujem, zostali na svojom mieste. Pamiatky presahujúce lokálny význam previezli kompetentné úrady do núdzového depozitu v Turčianskom Sv. Martine.³⁹ Na rozdiel od Spiša sa predmetom sporu stali cirkevné matriky, farské archívy a liturgické a sakrálne predmety. Stredoslovenský Hauerland bol v drvivej väčšine katolícky a nemecké farnosti nemali v rámci cirkevnej organizácie žiadnu samosprávu. Nemeckí kňazi sa chtiac-nechtiac ocitli koncom vojny medzi dvoma mlynskými kameňmi: kým na jednej strane ich DP a ustupujúci Wehrmacht nútili k evakuácii farských archívov aj s vybavením kostolov, na druhej strane ich zase cirkevní predstavení nabádali k tomu, aby nič prevážali, a ak áno, tak len do susedných slovenských farností.⁴⁰ Nemeckí duchovní, ako sa ukazuje, vo

³³ BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4528, 9 408 464 – 466. Správa komanda zbV. 27 BdS v Krakove z 19. novembra 1944.

³⁴ BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4533, 9 412 334. Správa komanda zbV. 27 BdS v Krakove z 25. novembra 1944.

³⁵ BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4528, 9 408 446 – 449. Správa BdS v Krakove J. Witiskovi z 29. novembra 1944.

³⁶ BArch Berlín, Film SS Versch. Prov. 4528, 9 408 410 – 412. Witiskov záznam o Gmelinovej inšpekčnej ceste na východnom Slovensku z 19. decembra 1944.

³⁷ VARSIK, ref. 22, s. 269.

³⁸ VARSIK, Branislav. *O čom mlčia archívy*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1987, s. 121-122.

³⁹ SNA, f. ÚPV, škat. č. 18, sign. č. 1030/1945.

⁴⁰ SNA, f. Národný súd, 1945 – 1947 (ďalej NS), Tn Iud 31/1945 – Jozef Steinhübel, mikrofilm II. A 869. Svedecká výpoveď banskobystrického sídelného biskupa Andreja Škrábika zo 17. januára 1946. Pozri tiež BArch Berlín, R 70 Slowakei Bl. 9. Gedeonov záznam z 23. februára 1945.

veľkej miere rešpektovali odporúčanie banskobystrického biskupa a DP sa podarilo zaistiť na prepravu len zlomok z plánovaného množstva kultúrnych a písomných pamiatok.⁴¹

Rýchly postup Červenej armády smerom na západ v prvých mesiacoch roku 1945 neumožňoval zrealizovať naplánovanú akciu do úplných detailov. Koncom februára sa preto objavila myšlienka zamerať sa výlučne len na vyňatie najvýznamnejších častí archívnych fondov a ich následnú evakuáciu. Čoraz väčšou prekážkou bol tiež postoj ministerského predsedu Š. Tisu, ktorý na zámery VoMi, DP a SD nazerá s krajnou nedôverou. Za takejto situácie otáľal aj vyslanec Hanns Elard Ludin s udelením súhlasu na zaistenie „nemeckých“ archívov. Ak by šéf diplomatickej misie zotrval na tejto pozícii, bola SD pripravená zasiahnuť.⁴² Napokon nemusela, keďže sa všetky zainteresované strany dohodli na zabezpečení obecných, respektíve mestských archívov nachádzajúcich sa v bezprostrednej blízkosti frontu. Evakuáciu mala zabezpečiť 8. nemecká armáda.⁴³ Vzhľadom na časovú tieseň⁴⁴ odviezla zo stredoslovenskej jazykovej enklávy zväčša „len“ matriky s miestom uloženia v Rakúsku.⁴⁵

Krátko po vojne sa začalo intenzívne pátrať po ukradnutom kultúrnom dedičstve. Archiválie, matriky, predmety duchovného života z dolného Spiša, ako aj politický archív DP zaistili československé policajno-bezpečnostné orgány začiatkom leta 1945 v Lázních Kunratice,⁴⁶ avšak už v značne zredukovanom stave, na čom mal svoj podiel pravdepodobne ďalší presun na územie zanikajúcej Veľkonemeckej ríše, rozkradnutie, neodborná manipulácia či dokonca vedomá likvidácia uschovaných archívnych a zbierkových fondov. Nález putoval ďalej do pražského Klementína a odtiaľ späť na Slovensko.⁴⁷ Gro prevezených archívov a pamiatok z východného Slovenska zostalo v Opave. Časť z nich bola nenávratne zničená, respektíve sa stratila v dôsledku vojnových operácií, časť sa nachádzala v zlom fyzickom stave z dôvodu nevhodného uskladnenia. Mestské archívy z Bardejova a Prešova sa podarilo zachrániť prakticky celé, no z Kežmarku zostal len fragment fondu. Ešte väčšie straty

⁴¹ Ustupujúce jednotky Wehrmachtu a SD zanechávali vo vyprázdnených obciach, v ktorých žili slovenskí Nemci, doslova „spálenú zem“. Kremnický farár Viliam Fegyveres v liste biskupovi A. Škrábikovi referoval o absencii všetkých nemeckých duchovných z okolitých obcí, o materiálnych škodách na kostoloch a budovách fár a spúšti, ktorú „zanechali za sebou Gestapo a nemecké vojsko“. (Archív Biskupského úradu v Banskej Bystrici, f. Farské úrady, 1920 – 1990, škat. č. 40 – Kremnica. Fegyveresov list A. Škrábikovi z 30. apríla 1945. Spisy farských úradov banskobystrickej diecézy neobsahujú žiadne údaje k uvedenej problematike.)

⁴² BArch Berlín, R 70 Slowakei/15, Bl. 9. Gedeonov záznam z 23. februára 1945.

⁴³ BArch Berlín, R 70 Slowakei/15, Bl. 8. Gedeonov záznam z 23. februára 1945.

⁴⁴ Na pracovnom zasadnutí členov vedenia DP s vedúcimi krajských organizácií strany 3. a 4. marca 1945 sa hovorilo aj o prevoze archívov. V zázname sa však nachádza len strohá informácia o prebiehajúcej „*nútenej evakuácii archívov zo stredného Slovenska*“. (BArch Berlín, R 142/4.)

⁴⁵ VARSÍK, ref. 22, s. 269.

⁴⁶ ABS Praha, 2M 11744. Prípís Úradu národnej bezpečnosti v Liberci ministerstvu vnútra z 21. júla 1945. SNA, f. Poverenictvo vnútra, sekretariát poverenika 1945 – 1960, š. 75, 966/123-46 sekr.

⁴⁷ VARSÍK, ref. 22, s. 270. VARSÍK, ref. 38, s. 125-126.

vykázala evanjelická cirkev a. v. Škoda sa odhadovala na vtedajších 5 miliónov korún.⁴⁸ Celkovo sa z Opavy na Slovensko vrátili koncom roku 1945 tri vagóny nacistami odvečených archívnych dokumentov a ostatných hmotných pamiatok.⁴⁹ Na presné stanovenie odtransportovaného a následne repatriovaného kultúrneho dedičstva⁵⁰ je potrebný ďalší dôkladný archívny výskum. Predloženú štúdiu je preto potrebné vnímať ako uvedenie do problematiky.

„Kulturraub“ or Rescue? The Evacuation of Archives and other Cultural Heritage by Third Reich Authorities from Slovakia at the end of World War II

Summary

The transport of cultural heritage from the territory of Slovakia by Nazi military and intelligence authorities during the final months of the World War II has not been investigated thoroughly by the Slovak historiography yet. Only the historian and archivist Branislav Varsik who served as the supervisor of archives and libraries during in question, dedicated his attention to this problem. Employing his publications and preserved German and Slovak archive sources, the author was able to partially describe this operation which was managed by the central office for German minorities abroad – Volksdeutsche Mittelstelle in close cooperation with Karmasin's Deutsche Partei, Himmler's Sicherheitsdienst and Wehrmacht. Despite the intervention of Slovak authorities, the Nazis were able to transport large amount of precious medieval archive collections and cultural treasures, mostly from the territory of eastern Slovakia, to the territory of the Third Reich. After the war, the authorities were able to track down most of them and return them to the place of their original storage. In order to determine the exact range of the transported and the repatriated cultural heritage, additional exhaustive archive research is needed. This article should be considered as an introduction to the subject.

⁴⁸ VARSIK, ref. 22, s. 270-271.

⁴⁹ VARSIK, ref. 38, s. 125.

⁵⁰ K vyčísleniu vojnových škôd, k odvečeniu a následnej repatriácii hospodárskych hodnôt pozri HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944 – 1948. (Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2011.